

Э.С. Сейсенбиева

Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан
(E-mail: Elka1975@inbox.ru)

Ортағасырлық түркі әдебиетіндегі экзегетикалық дәстүр

Аңдатпа. Бұл мақалада ортағасырлық түркі әдебиетінің ХІХ ғасырдағы қазақ әдебиетіне ықпалы туралы айтылады. ХІХ ғасырдағы қазақ поэзиясының ортағасырлық түркі әдеби ескерткіштерімен поэтикалық, тарих рухани сабақтастығы бағытында кең кешенді саралаулар жасау міндеті қазірде қазақ әдебиеттану ғылымының олжалы бір саласына айналып отырғаны мәлім. Ортағасырлық түркі әдебиетінің өкілдері Жүсіп Баласағұн, Махмұд Қашғари, Қожа Ахмет Йассауидің еңбектері мен қазақ әдебиетіне әсері сараланды.

Қазақ әдебиетінің тарихын зерттеу бағыттары негізінен кеңестік кезеңде қалыптасып, орнығуы себепті әдеби мұрадағы дін негіздері ұдайы теріс, кертартпа бағыттар есебінде бағаланып отыруы мұраның таза ғылыми негізде танылуына елеулі кері ықпалын тигізді. Түрік тілдес тайпалардың терең тамырлы рухани мұрасының исламият құнарын сіңіру үдерісі тұтастай тарихи, көркемдік алғышарттар ауқымында кейінгі қырық жылға жуық уақытта жан-жақты зерттеуге тартыла бастады. Сонда да болса, ислам мәдениетінің қазақ руханиятындағы орнын ашудағы әдеби мұраның мәні әлде де кешенді зерттеулер бағытында танылатыны айқындала түсіп отыр.

Сопылық әдебиет пен Қожа Ахмет Йассауидің сопылық әдебиетін зерттеуші ғалымдардың еңбектеріне саралау жасау арқылы, түркі әдебиетінің ХІХ ғасырдағы қазақ әдебиетіне ықпалы қарастырылды.

ХІХ ғасырда қисса өлең, нәзира дәстүрі қазақ даласында дін негіздерін түсіндіру – экзегетикалық дәстүрді қалыптастыруда елеулі шығармашылық өріс түзді. ХІХ ғасыр қазақ әдебиетіндегі экзегетикалық дәстүрдің бастауы қазақ жеріне ислам дінінің орнығу тарихымен, нақтылы кезеңнің тарихи ахуалмен, руханият өрісіндегі ислами әдебиеттің қазақ даласындағы қолжетімдігі мәселесімен, т.б. ондаған тарихи-әлеуметтік, саяси факторлармен байланысып жатыр.

Түйін сөздер: түркі және қазақ әдебиеті, діни дәстүр, ислам әдебиеті, ислам ұстанымы, әдеби мұра, сопылық әдебиет.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2023-144-3-269-280>

Түсті: 09.02.2023/ Жариялауға қабылданды: 18.07.2023

Кіріспе

Өз тілінде шалқар әдеби мұра жасап сақтаған қазақ халқының ХІХ ғасырдағы шығармашылық кеңістігінде өміршең, озық, жалпыадамзаттық мұраттар ислами құндылықтар арқауында мазмұн түзіп

отырды. Арғы түркілер аңғарған дүние қисындарының исламдық дүниетаным аясы берік те мығым болмысынан жазған жоқ. Таусылып бітердей тар кезеңдерде тұғырдан таймады. Тұрақты мұраттардан тайқымады.

«Сөздіктегі» [1] сезімі ұшқыр бір беймәлім ақынның ұрпақ өсіру парызымен сабақтастырып айтқан бір ауыз тоқтамы – қазақ әдебиеті тарихында жақсы мен жаманның текетірес алаңында ұзақ уақыттармен жалғасқан дәстүрлі желі. «Ұлың жақсы болса», «Жаман бала – сорың» дегендей үкім мәнді тоқтамдар ұлттық тәрбие мектебінің, заманалар көшінде негізінен ауызша жайылған дәстүрлі поэзия қызмет қылған Тәлім, тәрбие институтының тұрақты бағыттарының бірі болып қалды.

Жеткіз менің сөзімді білімді адамдарға,
Тай ат болса – енесі артына алаңдар ма [2].

(«Түбі бір түркі тілі сөздігі»)

Қазақ ақындығында ащы айтылып, айыбын бетіне басып айтылып келген тұрақты желінің бірі – ел басқарушыға қаратып айтылған туындылар шоғыры. Жүсіп Баласағұн қадап айтқан бұл әділетті басшының жайының ислами негіздері Құран Кәрімде баяндалып, ықылым замандар бойы үздіксіз рухани таразыға тартылып келеді.

Әкім осы асқынған
Өз еліне қас қылған.
Жазықсызды басқа ұрған
Отыр енді бүкшиіп, [2]

(«Түбі бір түркі тілі сөздігі»)

XIX ғасырдағы қазақ поэзиясының ортағасырлық түркі әдеби ескерткіштерімен поэтикалық, тарих рухани сабақтастығы бағытында кең кешенді саралаулар жасау міндеті қазірде қазақ әдебиеттану ғылымының олжалы бір саласына айналып отыр. Нақтылы, тұптамырлы зерттеулердің бастамасы іспетті Шығыс, ислам мәдениеті және қазақ әдебиеті бағытында «Құтты білік», «Түбі бір түркі тілі», дін қиссалары, Қожа Ахмет Ясауидың дәстүрі тұрғысындағы ізденістер, ілгері басқан зерттеулер осыны көрсетеді.

Зерттеу әдістері

Зерттеу барысында М.Қашқаридың, А.Йассауи, С.Бақырғани іргелі еңбектері мен М. Әуезовтің, А.Байтұрсыновтың, С.Мұқановтың, М. Мырзахметовтің еңбектерімен қоса, Б.Кенжебаевтың, А.қыраубаеваның және т.б. ғалымдардың ғылыми зерттеулері негізге алынды.

Сондай-ақ ғылыми мақаланың нәтижелі болуы үшін экзегетикалық, герменевтикалық, салыстырмалы, салыстырмалы-тарихи, сипаттау, жинақтау әдістері қолданылды.

Қазақ әдебиеті тарихын арғы дәуірлерден бастау тұрғысындағы профессор Бейсенбай Кенжебаев тенденциясы қазіргі кезеңде ғылыми өрісін кеңіткен үстіне кеңіте түсіп отырғандығы қазақ әдебиеттану ғылымының кейінгі кезеңдегі ғылыми зерттеу бағыттарын ислам дәуіріндегі әдебиетке, Қожа Ахмет Ясауидің ақындық мектебі мәселесіне, қазақ поэзиясындағы сопылық негіздер жайына, жеке шығармашылық тұлғалар мен әдебиет үлгілеріндегі діни сипаттарға жаңаша пайымдау, баға беру тұрғысындағы зерттеулерден көреміз. Қазақ әдебиеті тарихындағы ықпалды шығармашылық негіздер, қилы тарихи кезеңдер таңбасы тұрғысында қазіргі әдебиеттану ғылымында белгілі бір жүйеге түскен, әдебиет тарихы кезеңдеріне, әдебиет үлгілеріне, жанрлық төлтума сипаттарға, жаңғыру- трансформациясына негізделген зерттеулер ауқымында XIX ғасырдағы ақындық дәстүрдің рухани қайнар бұлақтары туралы жүйелі ғылыми зерттеулер жүргізуге де мол мүмкіндіктер туып отыр. «VIII-IX ғасырлардан бері қазақ жерінде, сонымен шектес жерлерде, кейбірін қазақ халқы құрамына енген рулар өкілдері жасаған, қай-қайсысы болсын бүгінгі қазаққа түсініксіз, бірақ бір кезде қазаққа түсінікті болған, қазақ қолданған тілдерде жасалған жазу-сызуларды, жазба әдебиет нұсқаларын қазақтікі деп айтуымызға, қазақ жазба әдебиетінің тарихына енгізуімізге болады. Атап айтқанда, VIII-IX ғасырлардағы «Орхон-Енисей» жазу-сызулары; IX-X ғасырлардағы Талас-Шу бойында жасалған кітаптар – «Құтадғу білік», «Лұғат-ит түрік» т.б.; X-XII ғасырларда Каспий теңізі жағалауларында жарыққа шыққан кітаптар – «Кодекс куманикус» («Қыпшақ тілдерінің сөздігі»), «Қисса-ул-Әнбия» т.б.; XI-XII ғасырларда қазақ жерінде жасалған Қожа Ахмет Ясауи, С.Бақырғани шығармалары – «Дивани хикмет», «Хакім Ата», «Бақырғани кітабы», «Ақырзаман» т.б.; Алтын Орда тұсында

Сырдария бойында, Ауған маңында жасалған әдеби шығармалар – «Махаббатнаме», «Қобызнаме», «Саяхатнаме», «Жұм-Жұма» тағы басқалар қазақ халқының ертедегі жазба әдебиет нұсқалары деп есептеліп, қазақ әдебиеті тарихында тексерілуі тиісті» [3].

Профессор Бейсембай Кенжебаев әдеби және музыкалық мұралар жөнінде өткен 1959 жылғы конференцияда атап көрсеткен бұл мәдени-рухани мұраның әр қайсысы бойынша қазірде жекелеген зерттеулер жазылды. Бұл негізде XIX ғасырдағы қазақ ақындығының даму үдерісіндегі ортағасырлық түркі әдебиетінің ықпалын тану, саралау міндеті де біршама қарастырылып, қазақ әдебиеті тарихындағы зар заман ағымы тұрғысындағы зерттеулерде, «Құтты білік» туралы, Қожа Ахмет Ясауи, Сүлеймен Бақырғани мұрасы туралы, қазақ әдебиеті тарихындағы діни дастандар ислами әдебиет жанрлары тұрғысындағы зерттеулер негізінде ғылыми айналымға тартылып келеді.

Талқылау

Ислам дінінің қағидаларын мейлінше ұстанған, дін шарттарын мүлтіксіз орындауды Алла алдындағы ең басты парызы санаған, иманға ұйыған ата-бабаларымыздың дүниетаным, адамгершілік ұстаным негіздерін қалыптастыруда дін желілерін мазмұндаған әдеби туындылар айрықша орын алды.

Ахмет Байтұрсынов қазақтың өлең сөзді сүйетін мінезін біліп, дінді молдалар халыққа өлеңмен үйреткендігін айтады [4].

Мұхтар Әуезов қазақ арасына ислам дінінің жайылуында халықтың ақындық өнерге ықыласты болғандығынан деген пікір дұрыс дейді [5].

Дін мазмұндағы шығармаларда Аллаға мадақ айтып сөз бастау; мұсылманның бес парызы, Мұхаммед пайғамбардың (с.а.с), басқа да пайғамбарлардың өмірі, дін жолындағы күрес уақиғалары баяндалып отырды.

Әрбір мұсылман хаж сапарына баруды көксейтін. Бұл желі де діни сарындағы туындылардағы тұрақты желілердің

бірі болып орнықты. Ислам шарттарын мүлтіксіз орындау уағыздалып отырды. Исламның бес парызы намаз, ораза, тәуба сені тозақ отынан сақтайды деп жырланатын уағыз өлеңдер дәстүрі XIX ғасырдағы қазақ поэзиясында кең өріс тапты.

Зікір айтың, жарандар,
Жақсы мал шалып құрбанға.

Таһрет алып, намаз қыл,

Суын құйып құманға.

Зекет беріп, хажіге бар,

Айналмаңыз құр малға,

Дүниеге айналып,

Тәңірі берген дәулеттен

Мақшар күні құр қалма.

Көңілге иман беркітіп,

Иманға мықтап сиынып,

Үйретіңіз туғанға...

Исламның бес парызы

Жанған оттан құтқарар,

Хақ таразы құрғанда,–

Шапағат қылар бес намаз, – [16,б. 124].

Абайдың жиырма сегізінші қара сөзі де иманды түзету жайын мұсылмандық парыз міндетінде ұғындырады. «Әуелі иманды түзетіп барып, ғибадат ету жөнін түсіндіреді» [6].

XIX ғасырдағы ақындар айтысын ғылыми негізде классификациялауда бұл мұраның жанрлық төлғума сипатының бірі дін мазмұнына құрылуда болғандығы туралы сөз қозғауға қолайлы жағдай Тәуелсіздік кезеңде туды. 1942 жылғы «Қазақтың XVIII-XIX ғасырдағы әдебиетінің тарихынан очерктер» еңбегінде Сәбит Мұқанов «дін айтысы» деп арнайы атап өтетін айтыс түрін бар дәстүр, маңызымен ашуға заманның салқын қабақ ұстанымы тосқауыл болған еді [7].

Діни мазмұндағы шығармалардағы Ислам тарихына құрылған, Мұхаммед (с.а.с) пайғамбарды дәріптеу тұрақты сарынның бірі есебінде орныққан дәстүр XIX ғасыр әдебиетінде де кең өріс, рухани кеңістік құрған ықпалды тақырыптың бірі болатын.

Жігіттер, пайғамбарға қылмағыл иек,

Таза қып бойыңызды жүріңіз кәп,

«Құдай –бір, Құран –шын» деп біліп,

Және тағы біліңіз пайғамбарды хақ.

Малың болса, зекет бер, қажы барғыл,

Пайғамбар айтып кеткен ісіне иланғыл,

Парыз, уәжіп, сүннәті мен мұстақабына Орнына келтіруге талып қылғыл, – [8].

Расулаллаһтың төрт шадияры – Әбубәкір, Омар, Оспан, Әли ХІХ ғасырдағы қазақ поэзиясында ауызға жиі ілігіп отырады. Адамның ғұмыр жас кезеңдері, дүниенің құбылмалы, өтпелі қалпы, өлімнің хақ екендігі тұрғысында толғау – қазақ поэзиясындағы ежелгі, тұрақты желілердің бірі. Ислам дәуірінде мұсылмандық мазмұнымен құнарланған бұл сарын ХІХ ғасырдағы ақындар шығармашылығында қазаға байланысты өлең-толғауларда, өмір туралы толғамдарда көркемдік өріс түзеді.

Қайда кетті, мыңдаған пайғамбарлар, патшалар?

... Мәңгі қалмас (ешкім) кейінге (өлмей) ол анық [8].

Ақын бұл жерде беймәлім әрі мәлім адресатпен сөйлесіп отыр. «Диалог арқылы көркем дискурстың басқа түрлері сияқты автордың ниеті, мысалы, кейіпкер тұлғасы ашылады. Әдеби шығармаларда кейіпкерлік сөйлеу автордың мінезін ашудың бірден-бір жолы болуы мүмкін. Осылайша, кейіпкерлердің диалогы арқылы шығарманың мәні мен автордың ойын түсінуге болады. Қарым-қатынастың іске асуы ретінде диалогтың маңыздылығы айқын болады» [9].

Шығыс әдебиетіндегі ежелгі назира дәстүрі қазақ жерінде исламның орнығу үдерісімен тығыз байланыста өрістеген болатын. Назира дәстүрі тұрғысында қазақ әдебиеті тарихымен сабақтастары зерделеу үрдісі Мұхтар Әуезов еңбектерінен бастау алады.

«Көпке мәлім болған тарихи шындықтар бойынша, шығыста бір классик жырлаған тақырыпты келесі буында тағы бір шығыс ақыны қайталап әңгіме ететін, тың дастандар тудыратын дәстүр бар еді... Олар біреуінің тақырыбын біреуі алуды заңды жол еткен. Тек алдығының өлеңі алмай және көбінше алдыңғы айтқан оқиғалардың негізінде пайдаланса да, көп жерде өз еркімен өзгертіп отырып, тыңнан жырлап шығатын болған. Бұлайша, әр тақырыптың әр ақында қайталануы еш уақытта аударма деп танылуы керек емес.

... Шығыс поэзиясы бұл салтты заңды деп біліп, осы дәуірде «назира»,

«назирагөйлік» деп атау да берген [5,б. 150].

Қазақ әдебиеті тарихында назирагөйлік дін негіздерін арқау ететін, Құран желілерінен тұратын қисса жанрының табиғатымен сабақтастықта өрістеді [10].

ХІХ ғасырдың өн бойында қазақ арасына баспадан кітап болып шығып кең тараған қисса-дастандардың қазіргі кезеңдегі ғылыми классификациясын қалыптаушы Б.Әзібаева, Ө.Күмісбаев, А.Қыраубаева сынды ғалымдар бұл қиссаларды:

- ислам дінін уағыздайтын дастандар;
- ертегілік-аңыздық және ғашықтық дастандар;
- шығыс сюжетіне жырланғанымен, қазақтық төл туындыларындай болып кеткен дастандар [11];
- дидактикалық-лирикалық қисса-дастандар;
- діни бағыттағы дастандар;
- қиял ғажайып, фантастикалық шығармалар;
- батырлықты, ерлікті жырлайтын [12];
- «Мың бір түн», «Тотынама» желілері;
- діни сюжеттер желісі;
- «Шахнама» желілері;
- Орта Азиялық желілер [13] – деп жүйелеген.

Бұл тұрғыда осы қисса-дастандардың барлығының да дін негіздерін ұғындыру, дін тарихын баяндау, дінді жаю, исламды дәріптеу негізінде, назира дәстүрінің өзі де осы мақсатта туып, қалыптасып, рухани өріске шыққандығы туралы төтесінен айтуға болатын уақыт жетті.

«Қисса-дастандар туралы В.В.Радлов тұжырымдарында ХІХ ғасырдағы отаршылдық саясат мүддесінің сұлбасы байқалғанымен, әділін айтқанда, ғалымның ғылым мүддесімен зерделеуі айқын, басым. «Кітаби өлең», «Кітап өлеңнің» қазақ әдебиетіне шығармаларының халықтың өзі бөлген (халық шығармасы, кітаби өлең – Э.С.) екінші түрге жатқызғандығын, оның өзіндік ерекшелігін В.В.Радлов сол кездің әдебиет үлгілері негізінде белгілі бір дәрежеде дұрыс көрсетті.

Ғалымның халық шығармаларын қарапайым халықтың ауызша таралған өлеңдері мен әңгімелері құрайды,

оған қазақ халқының ислам діні әсері тие қоймаған шығармалары жатады. Кітаби өлеңді жыршы жатқа айтпайды, жазылған кітаптан оқиды. Кітап өлеңді шығарушылар – молдалар. Қазақтардың таза жазба тілі жоқ. Сауатты қазақтар татар тілінде жазады. Жазба тіл – екі тілдің қойыртпағы. Кітаби өлең – діннің ұрығы, ислам ілімін таратуды мақсат тұтады» деген пікірлері негізді [5,б. 19].

Кітап болып басылып шыққан шығармалардың ішінде «Қобыланды», «Ер Тарғын», «Қыз Жібек», «Айман-Шолпан» жырлары да, жеке ақындар шығармалары да болғанымен, «кітаби әдебиет» атауын В.В.Радлов тек ислам діні қаһармандары жөніндегі қисса-дастандарға қатысты қолданған. Бір «Жұм-жұманың» дала кезіп, дін ұғындырып жүрген молдадан да артық ықпалы бар дей отырып, діни негіздерін, исламды таратудағы нәзира дәстүрінде кең тараған қисса өлеңнің тарихи ықпалына айрықша мән беріп, ден қойған.

1915 жылы «Қазақ» газетінің 110 номерінде Райымжан Марсековтің бір әдеби кеште қазақ әдебиеті тарихы, оның дәуірлері туралы жасаған баяндамасы басылып шыққан болатын. Алаш ардагерінің бірі Райымжан Марсеков кешке жиналған қауымға әдебиет деген не, қазақ әдебиетінің дәуірлері туралы мәселелерде сөз сөйлейді. Шығыс әдебиеті ықпалы кең жайылған екінші дәуір туралы айтқан тоқтамның діни, мұсылмандық әдебиетке, қазақ даласына ислам дінінің таралу, орнығуымен байланысты өрістеген шығармашылық бағытқа қатысты айтылғандығы көрінеді.

«Енді әдебиеттің екінші дәуірі келеді. Бұл екінші дәуір жазудың халық арасына көбірек тараған заманы. Әр жақтан әр түрлі халықтың адамдары келе бастап, қалың қазақтың ортасына орнап қалғаны да болған.. Сөйтіп жұртқа тыю салына бастаған. Түрлі-түсті кітаптар таралып тіл кітапшаға айналып, ескі сөздер жазбаға түсіп мирас болып қалмай бұрынғы тілге, бұрынғы жақсы сөзге жұрт жаман көзбен қарап, кітапшаны үлгі қыла бастаған» [14].

1901 жылы Қазанда шыққан «Бақырғани кітабында» бірнеше сюжетті дастан басылған. Бұл шығармалардағы

кейіпкерлер – Мұхаммед пайғамбар (с.а.с), Ибраһим пайғамбар, баласы Исмаил, Мұхаммед пайғамбардың (с.а.с) сахабалары, әйелі Айша, қызы Фатима, күйеу баласы Әзіреті Әли, жиендері Хасен мен Құсайын, т.б.

Сүлеймен Бақырғани кітабында басылған қиссаның бірі – «Расул миғражы». Осыдағы оқиға – миғраж хикаяты ХІХ ғасырдың аяғы мен ХХ ғасыр басындағы қиссашыл ақындардың шығармаларына да арқау болады. Шәді ақын, Мәшһүр Жүсіп, Жүсіпбек Шайхисламұлдары да осы миғраж оқиғасын жырлаған. Оқиға желісін «Бақырғани кітабынан» алғандығын айтып отыратын тұстары бар.

Жүреді имандылар әдеп сақтап,
Имандыны періште жүрер мақтап,
Бұл қиссаны шығардым ғибрат үшін,
Маулидман Бақырғаннан оны жаттап, –
деп жырлайды Жүсіпбек ақын [15].

Бұл оқиға туралы Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлының «Миғраж» хикаясы шығармасында да баяндалады [16]. Бұл туындының Рабғұзидің «Қисса- сул-Әнбийя-и» кітабындағы үлгіде жазылғандығы айтылады [17]. Сүлеймен Бақырғанидың әдеби мұрасын зерттеу еңбегінде Нұрсұлу Мәтбектің дін негіздерінің ғылыми мәнде зерттелуіне сүйене отырып, көпшілікке жай әңгіме болып та естілуі ықтимал қайсыбір дін тарихындағы Мұхаммед пайғамбар (с.а.с) өміріне қатысты оқиғалардың нақтылық мәніне назар аударуы дін және әдебиет сабақтастығында, рухани мұрасы тұнып тұрған дін мазмұнымен суарылып, құнарланған, исламдық негізі даусыз туындыларды ғылыми мәнде саралауда айтылып, айғақтала бермейтін елеулі бір мәселеге мән бергендігін көреміз.

«Кескіұлы Ғұсманның «Сияри нәби» (Хазірет пайғамбар ғ.с.-ның өмірбаяны) деген еңбегінің Х бабы «Миғраж» деп аталады. Авторбұлқасиеттімақамда Хазірет Пайғамбар ғ.с.-ға үш нәрсе берілгеніне тоқталады. Олар: бірінші – Бақара сүресінің соңғы екі аяты; екінші – үмбеттеріне Алла-тағалаға ортақ қоспағандардың жаннатқа кіретінінің қуанышты хабары; үшінші – Миғраж сыйлығы сипатында күніне екі мезгіл оқитын намаз. Жазушы бұл тарауын

«Әрбір ғылыми нәрсе – қоршаған Алланың құдіреті. Оның сүйікті құлы Мұхаммед ғ.с.-ның Меккеден Құддысқа келуі, ол арадан көкке шығуы жаратылыстың негізгі болған бұл кісінің көк әлемін сайыр етуі неге мүмкін емес», - [118,б. 44] деген тұжырыммен қорытындылайды. Әрбір мұсылман Алланың хақ, пайғамбардың соның елшісі екендігіне кәміл сенім білдіруі сияқты Алланың пәрменімен Расулдың Миғражға сапарына да күмән келтіруге тиіс емес» [17,б. 93]. Негізі даусыз туындыларды ғылыми мәнде саралауда айтылып, айғақтала бермейтін елеулі бір мәселеге мән бергендігін көреміз.

XIX ғасырда нәзира дәстүрімен қайта жырлаған қиссалардың оқиға желісі Құран сүрелерінде баяндалатын дін тарихына қатысты деректер негізінде өрбіп отырған.

Исмаил – Ибраһим пайғамбардың Алла жолында құрбандыққа шалуға ниет еткен ұлы туралы қиссалардың да бастауы Құранда баяндалған оқиғалар. Бұл оқиға – исламдық діни әдебиетте ұдайы айтылып, баяндалып келе жатқан, әрбір мұсылман баласы үшін соншалықты мәнді әңгіменің бірі. Рабғузидің «Қиссас-ул-әнбия» кітабындағы, басқа да діни әдебиеттегі бұл желі XIX ғасырдағы қазақ қиссашы ақындарының да шығармашылық өзегі болған дін тарихы жағдайында көп жырланады. Ақындар оқиғаға өз тарапынан «өң беріп», өзгертіп отырған. Бірақ түпнегіз, тұрақты мән сақталған.

«Ибраһим пайғамбардың Хикаяты» қиссасында Шәді Жәңгірұлы Рабғузидің еңбегіндегі Хақтан құрбан шалу туралы пәрмен келгенде Ибраһимнің жүз қой, жүз өгіз құрбандыққа шалуы қазақ қиссасында бес жүз қой мен жүз түйе болып айтылған [17,б. 95]. Н.Мәтбек еңбегінде осы сюжеттегі жекелеген сәттердің қазақ арасында жырлануында өзгеріп, түрленіп отырғандығы нақтылы мәтіндік үлгілермен көрсетіліп отырған. Бұл тұста ақындарға байырғы шығыстық нәзира дәстүрі толып жатқан шығармашылық еркіндік те бергендігі әдеби үдерістегі елеулі фактордың бірі есебінде де маңызды.

XIX ғасырда қазақ арасында көп жырланған «Имам Ағзам қиссасы» туралы да зерттеуші толымды деректер келтіріп

отырған. «Бақырғани» кітабындағы «Жарым алма хикаясы» деп аталатын жетпіс шумақтан тұратын бұл қиссада Алланың құдіретімен Мұстафаның үмбеттерінің жаратылғандығы баяндалып, Аллаға шүкір ету, барлығының да өмірден өтетіндігі ескертіледі.

Басты кейіпкер Сәбит дейтін адам су жағасында дәрет алып отырып, ағып бара жатқан бір қызыл алма көреді. Алып, жартысын жеп қойған соң барып ойланыпты. Иесіне ақшасын төлейін дейді. Жарты алманы ұстап келе жатқанын бір жігіт көреді. Жолында кездескен бір жігіт алманы рұқсатсыз алдың, ақиретте жазаңды тартасың дегенде, Сәбит өзім де соны ойлап, иесіне ақшасын төлейін деп келе жатырмын дегенде әлгі адам: «Сөйлегелі тілі жоқ, көргелі һәм көзі жоқ, аяғы һәм қолы жоқ қызым бар, соны алып мені разы етпесең, жарты алманың жазасын тартасың», -дейді. Жігіт қызды аламын депті. Үйленген жігіт қыздың қол-аяғы сау, үріп ауызға салғандай сұлу екенін көріп, е мені алдаған ғой деп ойлапты. Қызды алудан бас тартыпты. Сонда қыз әкесі тілі жоқ – сөз қумайды, аяғы жоқ дегенім – жаман іске жүрмейді деген екен. Сол қызға үйленген әлгі жігіт күндер өткенде балалы болып, атын Нұғман қойған екен. Бір күрделі істің шәкірт күнінде адам таппас қисынымен шешіп «Имам Ағзам» (ұлы Имам) атаныпты әлгі баласы. Алты жасар бала «Имам Ағзам» атанғанда, сүйінші сұраған жұртқа анасы: Менің ұлым үш жасында «Ағзам» болар еді. Судан алған алманың жартысын әкесі рұқсатсыз жегендіктен, алты жасқа жетті», -депті дейді. Қисса ғибраты: «Хақ пәрменін тұтыңдар, харам, шүбә жемендер, кісі малын алмаңдар» [17,б. 101]. «Имам Ағзам» - «Жарты алма хикаясының» негізгі кейіпкері – тарихта болған, «Имам Ағзам» атанған Нұғман Сәбитұлы. Мұсылмандарға шарифатта зәру болған мәселелерді діни дәлелдермен баяндап, амал-ғибадат жолдарын жеңіл етіп көрсетіп отырған. Бұл адам тарихта болған, зор имам, Әбу Ханифа деп те аталады. Мұхаммед Пайғамбардың (с.а.с.) хадистерінде Нұғман, лақап аты Әбу Ханифа ағзам туралы айтылады. Үмбетімнің ішінде соны мақтан етемін деген екен.

Имам Ағзам туралы қазақ ақындарының дастандарында да айтылып отырған. М.-Жүсіп Көпейұлы Махшар күнінде қазы болатын төрт имамның ішінде Имам Ағзамды да атап көрсетеді.

Төрт имам әулиесі – Имам Ағзам,
Шығар ма дөп солардай ендігі жан?!
Мәлік пен Имам Шапие, Имам Ахмет,
Шариғат осылардан бізге қалған [8,б. 298].

«Шариғаттың айнасы» аталған Имам Ағзам туралы Әбубәкір Кердері ақын, XIX ғасырдағы басқа да шығармашылық тұлғалар өздерінің ғибрат, өнеге, насихат толғауларында ұдайы сөз қозғап отырды.

Ақылбек Сабалұлының «Имам Ағзам» деген дастан жазғандығы белгілі. Бұл дастанның «Бақырғани» жинағындағы қиссамен желілес екендігі айталады [17,б. 105].

XIX ғасырда жарық көрген діни мазмұнды қиссалардың қазақ арасына аударма түрінде де, қайта түрленіп жырланып та кең тарағандығы, ондағы баяндалатын оқиға желілері, шығыстық қисса дастандардағы тарихи, көркемдік негіздер; дін мазмұнын арқау еткен шығармалардың ұлы парызы бағытында ауызға ілініп, дәстүртүзгенәдебимұрамызға ортағасырлық түркі поэзиясының аса елеулі ықпалы болғандығы тұрғысында қазірде нақтылы, мақсатты зерттеу еңбектер жазылған [18]. Дін негіздерінің әдеби мұраға орнығу үдерісіндегі сопылық поэзия фактілері Жүсіп Баласағұнның «Құтадғу білік» дастанына да қатысты.

Қазақ халқының сопылық танымындағы ой санасы Жүсіп Баласағұнның дидактикалық «Құтадғу білік» дастанында көрініс тапты. Мекемтас Мырзахметұлы түркі әдебиетіндегі алғашқы сопы Одғұрмыш бейнесі дейді [19].

Құран кітабының ұлы мазмұнын тәпсірлеуде ғасырлар бойы үздіксіз қызмет жасап келе жатқан мұсылмандық поэзия өзінің даму тарихында араб, парсы мәдениеттерінің де ауқымында өріс түзгендігі сияқты қазақ поэзиясының да бұл бағытта өзіндік ұлттық сипаттармен сабақтастығындағы тұрғысында да нақтылы, деректі, мақсатты зерттеулер жасалса ислам тарихы, дін негіздерінің

әдеби мұрада көрініс табуы бағытында жалпыадамзаттық ортақ құндылық, құбылыстарды тану, бағалаудағы өзіндік бір қажетті шаруа болар еді. Мәселен, А.Ахметбек аталған зерттеуінде араб, парсы сопылық поэзиясының өзіндік ерекшеліктері бойынша бірқатар тоқтамдарды ғылыми айналымға тартып отырған. Түркі әдебиетіндегі сопылық ағымның араб сопылық әдебиетінен қалыптасу жолындағы, мақсатына қатысты айырмашылықтарына арнайы тоқталған.

Бірінші айырмашылық, араб сопылық әдебиетін араб тілін, ислам дінін жетік білетін қауым жасағандығы. Араб сопысы өзінің туған тілінде дүниеге келген Құранның аудармасымен емес, түсініктемесімен айналысты. Ал түркілік сопылық ағымның негізін салушылар араб тілін білмейтін, Құран кәрімді тек жатқа айтып, мән-мазмұнына бойлауға мұршасы жоқ қауымға сөздер арнады [20,б. 57] – дей отырып зерттеуші мәтіндік құбылыстардың, түркі поэзиясындағы араб тілінің тұғыр, тірек сөз мәнінде орнығуының сипаттарына зер салды. Осындағы назар аударылуы тиіс басты ерекшеліктерді атап көрсетті.

«Мәтіндегі барлық бейнелер мен сарындар жүйесі мәтіннің көркем әлемін құраса, араб сөздері Йассуи мәтінінің көркем әлемінің қаңқасы болды. Ақын өзінің поэтикалық мәтінінде араб сөзінің терминдік табиғатын, бейнелілігін сақтауға тырысты. Өйткені сопылық әдебиеттің ерекшелігі анықтаушышы бар есім сөздің әрқайсысын потенциалды бейне ретінде ғана емес, символ деп қабылдау, ал әр етістікті потенциалды сарын деп қана емес, кешенге айналған сопылық мотив деп қарастыруды белгіледі.

Демек мәтіндегі әрі сөзді көркем әлемді құраушы элемент деп қана емес, сондай-ақ сопылық фәлсапа әлемнің элементі деп білеміз. Сопылық мәтіндегі сөз лексикалық дәреже тұрғысындағы тірлік ретінде мәтінді құрастырушы болумен қатар, жасаушы және осы қос мәтінді жеткізуші құрал болып табылады» [20,б. 58].

Бұл тұста сөздің трансформацияға түсу үдерісіндегі функциясына қатысты маңызды пайымдаулар жасалған. Осында сопылық мазмұн дегенді жалпы діни

негіздерінде кеңінен алғанда да бұл функция сақталғандығын есте ұстау керек. XIX ғасырдағы қазақ әдебиетіндегі экзегетикалық дәстүр бағытында айтқанда араб, парсыдан қазақ тіліне ойысқан сөздердің түпкі миссиясы, діни терминдік қалпы туралы да сөз қозғаудың бір негізден бастау алатындығын көреміз.

Жыраулық поэзияны зерттеуінде Б.И.Нұрдәулетова жыраулық лексиканың діни мәндегі сипаттарында нақтылы мәселелер бойынша саралаулар жасайды.

«Сонымен жыраулар поэтикасының концептуалдық дүние бейнесіндегі басты концептілерінің бірін «шынайы адам» немесе толық адам (Абай) идеясы жыраулар дүниетанымының негізгі концептілік құндылығы болып табылады және де жыр мәтіндеріндегі кейбір тілдік категориялардың семантикалық аясында айқындалды. Солардың ең негізгілері – *сопы, иман, пір, мүрид, уағыз, зікір, шүкір, тоба, тақуа, нұр жүрек, нәпсі, шайтан* т.б. сөздері. Аталған сөздердің мағыналық өрісі жырды шығарушының (автор) және жырды тыңдаушының (қабылдаушы) белгілі бір дүниетаным деңгейіндегі ортақ білімдік аясын танытады [21].

Нәтижелер

Осы тоқтамға орай зерттеуші А.Ахметбектің айтқан пікірінің қазақ поэзиясы ғана емес, жалпыхалықтық дүниетаным аясында исламдық негізде орныққан діни ұғымдағы лексиканың жайына да қатысты екендігін анық.

«Сопылық тезаурус пен діни-ағартушылыққа қатысты сөздердің шығу төркіні бір болғандықтан, екеуінің ара жігін ашып еш көрсете алмаймыз және де жыраулар бұл сөздерді ақпарат, хабарлама беруде де қолдануы мүмкін. Мұндай жағдайда бұл сөздер сопылық мәнге ие емес, ақпараттық мәнге ғана ие болады» [20, б. 174]. (Зерттеуші ақпараттың дін жөніндегі ақпарат екендігін меңзеп отыр- Э.С.) Жыраулар поэзиясындағы діни лексиканың жалпыхалықтық ұғымдағы үстірттендірілу үдерісі туралы А.Ахметбек пікірі жалпы қазақ әдебиеті тарихындағы діни ағартушылық сипаттағы

туындылардың барлығының да жалпақ елге жетімді бағытта баяндалу үрдісін, өзіндік төлтума ерекшелігін айқындап, тану бағытында оңтайлы, орынды болжам дер едік.

Екі сөзінің бірінде Алланың Хақиқатынан айнымай өмір сүру парызына жығылып отыратын XIX ғасырдағы қазақ ақындығында жеке зерттеулерде тікелей сопылық ілім аясында зерделенетін ондаған, жүздеген, бастауын Алланы тану ынтықтығынан, Алланы мойындау парызынан, ізгілік, имандылық құнардан, Құран Кәрім мұраттарынан алатын, араб, одан парсыға өтіп барып жеткен тілдік қолданыстардан нақтылы ұғым атаулары мазмұн түзгендігі көзге ұрып тұрған құбылыс.

«Шынында да жыраулар сопылық ұғымға байланысты сөздердің мәнін тереңінен білген, сондайды сопылық қағидалар мәнін жалпылама беріп отырып, үстірттендіру тенденциясына жол берген. Мұны бұрмалау деп айта алмаймыз, мұнда керегін алу, өз мақсатына жарату, дәлірек айтсақ, қоғам мүддесін қоры үшін жасалған әрекеттер деп білеміз. Сонымен қатар жыраулар заманында сопылық оқуға деген бір жақты көзқарастың қалыптасуына екі себеп негіз болды.

Біріншісі, «жалған сопылардың» жолын өз құлқы үшін пайдаланып, сопылық оқудың мәнін кетіруі, мазмұнына нұқсан келтіруі. Бұл кертартпа келеңсіздіктің болғанын Шал ақынның мына сөзінен аңғарамыз:

Апу-күпу дегенмен әулие емес,
Күнәсы күнә үстіне жамалмаса.

Қожа Ахмет Йасауи кезінде-ақ жалған сопылардың мінін айтып тежеу баршылық екені хикметтерден белгілі. Демек сопылықты бүркенген пиғылы арам «азғын» сопылар сол кезде-ақ Хақ жолындағы адамдарға сын көзбен қарауға мәжбүрлеген (Хақ жолында жүреміз дейтін қайсыбіреулерге қатысты болса керек).

Екіншісі, қазақтың хандық дәуірінде тарих ахуалға байланысты ұлт-азаттық идея үстем болды» [20, б. 178].

Әрі қарай А.Ахметбек қазақ жеріндегі сопылық ілім мұраттарының орнығу үдерісіне қатысты өзіндік дәйек, деректер

келтіре отырып, зерттеу болжамдары бойынша өзіндік тоқтамдар айтады. Тарихи кезең сипаттарының қазақ даласында ислам дінінің орнығу, жайылу, таралу үдерісіндегі ықпалына қатысты ой тую ниеті орынды. Бұл бағытта ислам тарихының мамандарының таным, болжамын да кіріктіріп, қосып сөйлеу ұтымды болатын еді. Бұл мәселенің зерттеу көкжиегі енді-енді көтеріліп келе жатқан кезеңде тарихи, аймақтық, ұлттық болмыс тіршілігі бағытындағы ерекшеліктерді сезіну, оған ден қою осы бір күрделі үдерісті бетінен шолып баяндап өте шығуға болмайтынына міндеттеуді күн тәртібіне қою батылдығымен бағаланса керек. Бұл бағыттағы, ислам дінінің шығармашылық үдеріске ықпалы, шариғи ұстанымдардың әдеби мұра мазмұнына кірігу, орнығу фактілері бойынша іргелі зерттеулер келешектің еншісінде қалып отырғанын түйсінеміз. А.Ахметбек, Н.Пригаринаның, Е.Бертельстің пікіріне сүйене отырып сопылық поэзияның мәні ең басынан-ақ түсіндірме факторына негізделетінін көрсеткендігі туралы да ой қозғаған [22].

XIX ғасырдағы әдебиет үлгілері жалпы мұсылмандық ағартушылықтың елеулі бір бағыты есебінде қарастырудың ғылыми өнегесі қазақ әдебиеттану ғылымында уақыт ыңғайында қилы қалыпта қисындалғаны XX ғасыр басындағы кітаби әдебиет аталып зерделенген мұраны туғызушылардың дені XIX ғасырдың бел ортасында дүниеге келіп, сол заманда сөз ұстаған тұлғалар болатын.

Қорытынды

Қорыта келе, осы ойды құптай отырып, нәзира әу баста дін негіздерін ұғындыру, қайталап айтып отыру, бір мәнде зікір салу үрдісімен де қатысты дәстүр деген де ой келеді.

Қазақ әдебиетіндегі діни ағартушылық бағытта туған шығармалардың тіл қолданыс ерекшелігі мен өлеңдік құрылым, өлшем түріндегі дәстүрлі негіздері тұрғысында да арнайы зерттеулер ауқымында айтылуы тиіс айрықшалықтар бар.

Бұл тұста да XIX ғасыр әдебиетіндегі діни ағартушылық бағытта жазылған туындылардың көркемдік сипаттарын, поэтикалық ерекшелігін таныту бағытында ілгері дәуірлер мен ортағасырлар, Йасауидің әдеби мектебі бойынша зерттеу жүргізген ғалым А.Әбдірәсілқызының жекелеген қисындарына жүгініп жұмыс жүргізу тиімділігі туралы айтқан жөн. Қазақ өлең құрылымының, Абай поэзиясының айрықша зер салуды қажет ететін шығыстық үлгілері туралы жалпы сарындар бойынша зерттеулер жасалып келе жатқанымен, нақтылы құрылымдық, түр, өлшем бойынша негізді теориялық тоқтамдарға қазақ әдебиеттану ғылым әлі де зәру.

Зерттеуші Йасауитануда хикметтердің құрылымдық жүйесін зерттеудің көне түркілік өлең жүйесі мен араб-парсы поэзиясының әсерлесу құбылыстары қазақ әдебиеттану ғылымында толыққанды зерттелмей отырғандығы бағытында нақтылы нәтижелерге қол жеткізуді көздеген аталған еңбегімізде күрделі де қиын тақырыпты игеруді ілгерілетуге септігі тиетін ғылыми мәнді тоқтамдарын жүйелі негіздеп отырады. Мәтінтанулық талдауларға барып отыруы арқылы шығыс тілді мамандардың тапшылығынан кезінде «жабық» қалып отырған тіл қолданыс фактілерін де еркін ғылыми айналымға тартады. Шығыстық негізді араб-парсыдан ғана іздеудің жөн бола бермейтінін, көне түркі әдеби мұрасының негіздерін игеру, таныту міндетінде туындап отырған жайларға зер салады.

Әдебиеттер тізімі

1. Махмуд ал-Кашгари. Диван Лугат ат-Турк / пер. предисловие и комментарии З.-А.М.Ауэзовой. Индексы составлены Р. Эрмерсом. - Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – 1288 с.
2. Қашқари Махмұд. Түбі бір түркі тілі («Диуани лұғат ит—түрк»). – Алматы: Ана тілі, 1993. – 192 б.
3. Кенжебаев Б. XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті. - Алматы: «Санат» баспасы, 1997. – 350 б.
4. Байтұрсынов А. Шығармалары / құраст. Ә. Шәріпов, С. Дәуітов. – Алматы: Жазушы, 1989. – 320 б.
5. Әуезов М. Әдебиет тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 240 б.
6. Құнанбаев Абай (Ибраһим) // 2 томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, 1986. – Т. 2. – 200 б.
7. Мұқанов С. Қазақтың XVIII-XIX ғасырдағы әдебиетінің тарихынан очерктер. 2-басылуы. – Алматы: Арыс, 2002. – 272 б.
8. Көпейұлы М.Ж. Көп томдық шығармалары. – Алматы: Алаш, 2003. – Т.2. – 432 б.
9. Сейсенбиева Ә., Бегманова Б., Аитова Ж., Тулебаева Қ., Мәдібаева Қ. Әдебиеттегі ұлттық салт-дәстүрлердің сөйлеу мәнерін анықтау негіздері // XLinguae. – 2022. - Vol. 15, issue 4. – P. 28-37.
10. Қыраубайқызы А. Ежелгі әдебиет. – Алматы: Қазақ университеті, 1999. – 140 б.
11. Азибаева Б.У. Казахские народные романтические дастаны. – Алматы: Ғылым, 1990. – 255 с.
12. Күмісбаев Ә. Терең тамырлар. – Алматы: Ғылым, 1994. – 317 б.
13. Қыраубаева А. Шығыстық қисса-дастандар. – Алматы: Рауан, 1997. – 140 б.
14. «Қазақ» газеті / құраст. Ү.Субханбердина, С.Дәуітов, Қ.Сақов. – Алматы, 1997. – 560 б.
15. Шайхисламұлы Жүсіпбек. Қисса ан-Хазірет Расулның мигражға барғаны. – Қазан, 1901. – 23 б.
16. Көпейұлы М. Көп томдық шығармалары. – Алматы: Алаш, 2003. – Т. 1. – 504 б.
17. Мәтбек Н.Қ. Сүлеймен Бақырғанидың (Хакім ата) әдеби мұрасы: оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2008. – 146 б.
18. Қыдыр Т.Е. Дешті қыпшақ даласындағы ислами әдебиеті (X-XV) (ислам, иман және ихсан мәселелерінің жырлану ерекшеліктері). – Астана: «Рухани құндылықтарды қолдау қоры» корпоративтік қоры, 2018. – 200 б.
19. Мырзахметұлы М. Түркістанда туған ойлар. – Алматы: Санат, 1998. – 368 б.
20. Ахметбекова А. Қазақ әдебиетіндегі сопылық поэзия. – Алматы: Қазақ университеті, 2011. – 312 б.
21. Нұрдәулетова Б. Жыраулар поэзиясындағы дүниенің концептуалдық бейнесі (Батыс жыраулық мектеп). – Алматы: Нұра-Астана, 2008. – 432 б.
22. Сейсенбиева Ә., Мәдібаева Қ., Бегманова Б. Ш.Құдайбердіұлының діни-ағартушылық ұстанымдары // Ш.Уәлиханов атындағы КМУ Хабаршысы. – 2020. - №4(2). – Б. 219-226.

Э.С. Сейсенбиева

*Казахский национальный женский педагогический университет
Алматы, Казахстан*

Экзегетическая традиция в средневековой тюркской литературе

Аннотация. В данной статье говорится о влиянии средневековой тюркской литературы на казахскую литературу 19 века. Известно, что задача проведения широких и сложных разграничений в направлении поэтической, исторической и духовной преемственности казахской поэзии XIX века со средневековыми тюркскими литературными памятниками становится в настоящее время отраслью казахского литературоведения. Были отмечены произведения представителей средневековой турецкой литературы Юсупа Баласагуна, Махмуда Кашгари, Ходжи Ахмета Яссауи и их влияние на казахскую литературу.

В связи с тем, что исследовательские направления истории казахской литературы в основном сформировались и утвердились в советский период, религиозные основы литературного наследия всегда оценивались в негативных и отрицательных направлениях, что оказывало существенное негативное влияние на признание наследия на чисто научной основе. Процесс ассимиляции

глубоко укоренившегося духовного наследия тюркоязычных племен в ислам в объеме историко-художественных предпосылок стал всесторонне изучаться в последующие сорок лет. Тем не менее, становится очевидным, что значение литературного наследия в раскрытии места исламской культуры в казахской духовности признается в направлении всестороннего исследования.

Влияние тюркской литературы на казахскую литературу XIX века рассматривалось путем дифференциации произведений суфийской литературы и Ходжи Ахмета Яссауи.

В XIX веке традиция кисса, назира создала значительное творческое поле в формировании экзегетической традиции – разьяснения основ религии в казахской степи. Начало экзегетической традиции в казахской литературе XIX века – история становления исламской религии на казахской земле, историческая ситуация конкретного периода, проблема доступности исламской литературы в сфере духовности в казахской степи и др. Это связано с десятками исторических, социальных и политических факторов.

Ключевые слова: тюркская и казахская литература, религиозная традиция, исламская литература, исламская позиция, литературное наследие, суфийская литература.

E.S. Seissenbieva

Kazakh National Women's Pedagogical Teacher Training University, Almaty, Kazakhstan

Religious tradition in medieval Turkish literature

Abstract. This article is about the influence of medieval Turkic literature on the Kazakh literature of the 19th century. It is known that the task of making broad and complex distinctions in the direction of the poetic, historical and spiritual continuity of the Kazakh poetry of the 19th century with medieval Turkic literary monuments is now becoming a branch of Kazakh literary criticism. The works of representatives of medieval Turkish literature Yusuf Balasaguni, Mahmud al-Kashgari, Khoja Ahmed Yassawi and their influence on Kazakh literature were noted.

Due to the fact that the research directions of the history of Kazakh literature were mainly formed and established in the Soviet period, the religious foundations of the literary heritage have always been evaluated in negative and negative directions, which had a significant negative impact on the recognition of heritage on a purely scientific basis. The process of assimilation of the deeply rooted spiritual heritage of the Turkic-speaking tribes into Islam in the scope of historical and artistic prerequisites began to be comprehensively studied in the next forty years.

However, it becomes obvious that the significance of the literary heritage in revealing the place of Islamic culture in Kazakh spirituality is recognized in the direction of a comprehensive study.

The influence of Turkic literature on the Kazakh literature of the 19th century was considered by differentiating the works of Sufi literature and Khoja Ahmet Yassawi.

In the 19th century, the tradition of qissa, nazira created a significant creative field in the formation of an exegetical tradition - an explanation of the foundations of religion in the Kazakh steppe. The beginning of the exegetical tradition in the Kazakh literature of the 19th century is the history of the formation of the Islamic religion in the Kazakh land, the historical situation of a particular period, the problem of the availability of Islamic literature in the field of spirituality. in the Kazakh steppe, etc. This is due to dozens of historical, social and political factors.

Keywords: Turkic and Kazakh literature, religious tradition, Islamic literature, Islamic position, literary heritage, Sufi literature.

References

1. Maxmud al-Kashkari. Divan Lugat at-Turk [Diwan Lughat al-Turk]. (Almaty, Daik-Press, 2005, 1288 p.), [in Russian].
2. Kaskari Maxmud. Tubi bir turki tili (Divan lugat at-turk) [The bottom is one Turkic language («Diwani lugat it-Turk»)]. (Almaty, Ana tili, 1993, 192 p.), [in Kazakh].
3. Kenzhebaev B. XX gasyr basyndagy kazak adebiyeti [Kazakh literature at the beginning of the 20th century]. (Almaty, sanat baspasy, 1997, 350 p.) [in Kazakh].
4. Baitursynov A. Works / comp. A. Sharipov, S. Davitov. (Almaty, Writer, 1989, 320 p.), [in Kazakh].
5. Auezov M. Adebiet tarixy [Literary history]. (Almaty, Ana tili, 1991, 240 p.), [in Kazakh].

6. Kunanbaev Abai. 2-tomdyk shygarmalar zhinagy [2-volume collection of works].(Almaty, Zhazushy, 1986, Vol.2, 200 p.), [in Kazakh].
7. Mukanov S. Kazaktun XVIII-XIX gasyrdagy adebietinin tarixynan owerkter. [Essays on the history of Kazakh literature in the XVIII-XIX centuries. 2nd edition]. (Almaty, Arys, 2002, 272 p.), [in Kazakh].
8. Kopeiuly M.Zh. Kop tomdyk shygarmalary [Multi-volume works]. (Almaty, Alash, 2003, Vol.2, 432 p.), [in Kazakh].
9. Seisenbieva E., Begmanova B., Aitova Zh., Tulebaeva K., Madibaeva K. Adebiettegi ulttyk slt-dasturlerdin soiley manerin anyktau negisderi [The basics of determining the speech of national traditions in literature] XLinguae. 2022. Vol. 15. Issue 4. P. 28-37.
10. Kyraubaikyzy A. Ezhelgi adebiet [Ancient literature]. (Almaty, Kazak universiteti, 1999, 140 p.), [in Kazakh].
11. Azibaeva B.U. Kazakskie narodnye romantiweskie dastany. [Kazakh folk romantic sagas]. (Almaty, Gylym, 1990, 255 p.), [in Russian].
12. Kumisbaev O. Teren tamyrlar [Deep roots]. (Almaty, Gylym, 1994, 317 p.), [in Kazakh].
13. Kyraubaeva A. Shygystyk kissa-dastandar [Oriental stories]. (Almaty, Rauan, 1997, 140 p.), [in Kazakh].
14. Kazak gazetii «Kazakh» newspaper]. (Almaty, 1997, 560 p.), [in Kazakh].
15. Shaikhislamuly Zhusipbek. Kissa an-Xaziret Rasuldin [Qissa al-Hazrat Rasool went to Migranj]. (Kazan, 1901, 23 p.), [in Kazakh].
16. Kopeiuli M. Kop tomdyk shygarmakar [multi-volume works]. (Almaty, Alash, 2003, Vol. 1, 504 p.), [in Kazakh].
17. Matbek N.K. Suleimen Bakyrghanidyn (Xakim Ata) adebi murasy [Literary heritage of Süleyman Bakyrghani (Hakim ata)]: oku kuraly. (Almaty, Kazak universiteti, 2008, 146 p.), [in Kazakh].
18. Kydyr T.E. Deshti kypshak dalasyndagy islami adebieti (X-XV) (islam, iman zhane izsn maselelerinin zhyrlanu erekshelikteri) [Islamic literature in Deshti Kypchak field (X-XV) (characteristics of poetry of Islam, faith and ihsan issues)]. (Astana, Ruzani kundylyktardy koldau kory, 2018, 200 p.), [in Kazakh].
19. Myarzaxmetuly M. Turkistanda tugan oilar [Thoughts born in Turkestan]. (Almaty, Sanat, 1998, 368 p.), [in Kazakh].
20. Akhmetbekova A. Kazak adebietindegi sopylyk poezia. [Sufi poetry in Kazakh literature]. (Almaty, Kazak universiteti, 2011, 312 p.), [in Kazakh].
21. Nurdauletova B. Zhyraular poeziasyndagy dunienin konweptualdyk beinesi [Conceptual image of the world in the poetry of Zhyrauly]. (Almaty, Nura-Astana, 2008, 432 p.), [in Kazakh].
22. Seisenbieva E., Madibaeva K., Begmanova B. Sh.Kudaiberdiulynyn dini-agartushylyk ustanymdary [Religious and educational positions of Sh. Kudaiberdiuly]. 2020. No.4(2). P. 219-226, [in Kazakh].

Авторлар туралы мәлімет:

Сейсенбиева Элеонора Сарсеналиевна – Ph.D., қазақ әдебиеті кафедрасының аға оқытушысы, Қазақ Ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан.

Seisenbieva Eleonora Sarsenaliyevna – Ph.D., Senior Lecturer, Kazakh Literature Department, Kazakh National Women’s Pedagogical Teacher Training University, Almaty, Kazakhstan.